

10. Котюрова М.П. О понятии связности и средствах её выражения в русской научной речи // Язык и стиль научной литературы. Теоретические и прикладные проблемы. – М.: Наука, 1977. – С. 139-160.
11. Кручинина Л.И. Основные средства когезии английского научного текста: Автореферат канд. филол. наук: 10.02.04 / МГПИИЯ им. М. Горького. – М., 1982. – 23 с.
12. Потапова Р.К., Прокопенко С.В. К опыту изучения семантико-синтаксической ритмизации текстов художественной прозы // Вопросы языкознания. – 1997 – №4. – С. 101-114.
13. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
14. Cook G. Discourse. – 2nd impr. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 168 p.
15. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – L.: Longman, 1976. – 374 p.
16. Ukrainian Journal of Physics. – 2011. – Vol. 56, No. 3. – P. 225-232.

УДК 811.161.2:006.72

*Дерба С.М.
(Київ, Україна)*

РОЗМЕЖУВАННЯ НЕОДНОЗНАЧНИХ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто формалізовану лінгвістичну методичку опису й ідентифікації багатозначних слів в українській мові. Доведено доцільність використання даної методички у машинному перекладі.

Ключові слова: багатозначність, омонімія, машинний переклад, інваріант, дефініція.

В статье рассмотрена формализованная лингвистическая методика описания и идентификации многозначных слов в украинском языке. Доказана целесообразность использования данной методички в машинном переводе.

Ключевые слова: многозначность, омонимия, машинный перевод, инвариант, дефиниция.

The article deals with formalized linguistic system of the description and indification of polysemantic words in Ukrainian language. The system is using in the machine translation. Advisability of the system is proved in the article.

Key words: polysemy, ambiguity, machine translation, invariant, definition.

У міждисциплінарній теорії перекладу машинний переклад займає особливе місце як лінгвістична й водночас технологічна дисципліна, пов'язана з комп'ютерною лінгвістикою. Системи машинного перекладу є кібернетичними моделями (моделями штучного інтелекту), які відтворюють мовленнєву поведінку людини-перекладача.

Метою нашого дослідження є створення формалізованої лінгвістичної методики опису й ідентифікації значень багатозначних та омонімічних слів в українській мові для потреб машинного перекладу (МП).

Незважаючи на давню історію вивчення полісемії й омонімії, в мовознавстві немає єдиної позиції щодо цих явищ. Крім того, для граматики відповідностей, за якими відбувається процес аналізу та синтезу в системах МП, ці явища повинні бути описані максимально формалізовано, оскільки інакше вони не будуть “зрозумілими” для комп’ютера.

Виходячи з цього, були визначені конкретні **завдання** нашого дослідження:

- обґрунтування наявності у словниках полісемічних слів та слів-омонімів;
- створення процедури розрізнення ЛСВ полісемічного слова й омоніма;
- створення інформаційного макету словника для українського блоку перетворення із семантичними індексами при омонімах та багатозначних словах.

Вирішення комплексу цих завдань є важливим й необхідним етапом створення Української граматики відповідностей для МП, отже, досліджувана проблема є **актуальною та пошуковою**.

Як правило, у словниках МП слова не розрізняються як омоніми, а подаються тільки як багатозначні. Але для ефективного і точного перекладу необхідно визначити які слова знаходяться у відношеннях омонімії.

Серед варіантів перекладу, які пропонує система МП, спочатку треба ставити омоніми оскільки вони позначають різні поняття, а далі слова багатозначні. Отже, словник з індексами омонімів та багатозначних слів забезпечує більш адекватний переклад.

Питання розмежування омонімії і полісемії має свою історію. Наприклад, М. Задорожний наводить факти, коли багатозначність називають фікцією (Штейнталь, Потєбня, Щєрба, Горалек, Зєвігнєв та ін.). Щєрба писав: “Невірнo думати, що слова мають по декілька значень: це насправді формальна і навіть типографічна точка зору. Насправді ми завжди маємо стільки слів, скільки дане фонетичне слово має значень... Це логічно впливає із визнання єдності форми і змісту” [3: 8]. Але з іншого боку, й проблема омонімії вважалась надуманою, ця думка належить О.В. Ісаєнчу. Він пише: “З точки зору загальної теорії мови питання про омонімію нам видається надуманою проблемою, оскільки воно стоїть не тотожності або розмежування самих мовних знаків (з якими працює мовознавець), а лише тотожності двох або більше десигнаторів” [3: 8].

Однак переважна більшість дослідників намагалася знайти критерій, який дозволив би відмежувати омонімію від полісемії на основі формальних, експліцитно виражених ознак – особливостей парадигми, приналежності до різних синонімічних рядів, різниці в трансформаціях, у словотвірних рядах і т. ін.

Сучасні дослідники визначають такі основні принципи виділення омонімів:

- семантичний, який передбачає належність омонімів до різних тематичних груп лексики, різних синонімічних й антонімічних рядів; наявність у них різної дистрибуції та різних відповідників у чужих мовах;
- словотвірний принцип, згідно з яким слова-омоніми повинні входити до різних дериваційних рядів; бути похідними від різних основ;
- морфолого-синтаксичний принцип, який передбачає аналіз різних синтаксичних зв’язків внаслідок наявності відмінних граматичних характеристик у слів-омонімів.

Аналіз робіт з теорії й практики розрізнення полісемії й омонімії показав, що надійним критерієм для цього є синоніми.

Так, якщо групи синонімів до двох формально однакових слів не перетинаються, це є показником їхньої омонімічності. Наприклад,

Дух	душа нутро середина утроба
Дух	повів подих пах чад припах настій душок

У протилежному випадку – це полісемічне слово.

Технічно це завдання розв'язується достатньо просто: до аналізованих слів із словника синонімів, що наявний у пам'яті комп'ютера, виписуються відповідні групи; логічним множенням встановлюється факт їх повної/часткової різниці – і таким чином встановлюється факт омонімії/полісемії, що засвідчується відповідним індексом при слові у перекладному словнику.

Слід відзначити, що поставлені завдання важливі не лише для перекладних цілей, зокрема для МП. Створення формалізованої процедури індексації омонімів та лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) багатозначних слів має неабияке значення й для семантичної теорії мови, семантичного запису фраз, текстів природної мови спеціальною штучною мовою. В ідеалі це процес створення універсального представлення смислу, що є одним з найважливіших завдань цілого ряду наук, які займаються спільною з мовознавством проблематикою.

Розвиток лексичної системи кожної мови має певні закономірності. Джерелом еволюції є ті суперечності, що виникають у системі через невідповідність між значенням слова (сукупністю семем) і його значимістю (сполучувальними можливостями), внаслідок чого виникає порушення рівноваги між планом змісту і планом вираження слова.

Для лексико-семантичної системи мови характерні такі взаємопов'язані явища:

- прагнення слова до однозначності і розвиток у його семантичній структурі різних значень (полісемія);
- значеннєве зближення різних слів (синонімія);
- метафоризація/де метафоризація як засіб номінації (внаслідок цього на периферії багатозначного слова можуть виникати омоніми);
- емоційна маркованість слів/нейтралізація емоційної маркованості.

Питання про розмежування омонімії та полісемії обговорюється в лінгвістиці дуже давно (наприклад, у роботах Ахманової; Пророкова; Задорожного; Апресяна; Кочергана;

Смирницького; Виноградова; Русанівського; Маслова). Однак розмежування омонімії і полісемії, інтуїтивно усвідомлюване більшістю дослідників, чіткого відображення в існуючих лексико-семантичних теоріях не знайшло.

Перш за все, у ряді робіт питання про розмежування омонімії й полісемії взагалі не ставиться: омонімія а ргіогі визначаються як «різні слова», хоча ніякої процедури для того, щоб розрізняти різні слова від різних значень одного й того ж слова, не пропонується. В інших роботах омонімія визначаються як слова, що однаково звучать, «різняються за використанням», «мають... різні лексичні значення», «різні за семантичною структурою» [2: 7] і т. ін., що також не дає можливості розмежувати омонімію і полісемію, оскільки при полісемії також необхідно розрізняти значення слова. Намагаючись краще розмежувати ці два явища, деякі автори при визначенні омонімії говорять про «зовсім різні» значення, але таке формулювання лише породжує нове запитання – як розрізнити «зовсім різні» значення від просто «різних».

У зв'язку з цими проблемами неодноразово робились спроби знайти критерій, який дозволив би відмежовувати омонімію від полісемії на основі формальних, експліцитно виражених ознак – особливостей парадигм, входження у різні синонімічні ряди, різниці у трансформаціях, у словотвірних рядах, у написанні і т. ін. (наприклад, Галкіна-Федорук; Фалькович). Однак усі ці спроби не дали відчутних результатів: одні й ті ж формальні ознаки можуть бути характерними як для омонімії, так і для полісемії [4: 47-53].

За відсутності формальних основ для розмежування омонімії й полісемії багато дослідників приходять до думки, що істотної різниці між цими двома явищами немає. Так, Г. Пауль відносить і омонімію, і полісемію до одного і того ж мовного явища – багатозначності, К.О. Ердман називає обидва ці явища «амфіболією», А. Марті – «еквівокацією». Цю точку зору підтримують і ті автори, які розглядають омонімію як різновид полісемії або, навпаки, вважають всі випадки багатозначності омонімією.

Проти такого підходу заперечував у свій час О.І. Смирницький, який писав: якщо заперечувати полісемію і вважати всі випадки семантичних відмінностей омонімією, то у мові будуть омонімі, пов'язані за значенням, і омонімі, семантично не пов'язані. Це, на його думку, призводить лише до зміни термінології, але є невинуватним, оскільки нівелюється принципова відмінність між полісемією й омонімією, тобто між зумовленістю семантичних зв'язків у першому випадку та їх випадковим характером – у другому [5: 159-161].

Не можна не погодитись з тим, що омонімія й полісемія – різні поняття. Але не можна не визнати й того, що ці поняття мають спільну ознаку – різниця значень при тотожності форм. Це дозволяє об'єднати їх у більш широке поняття неоднозначності. Пропонуючи таке об'єднання, деякі вчені мотивують його необхідність зручністю опису. Але справа не стільки в зручності, скільки в тому, що це поняття **об'єктивно виділяється у системі формально-смыслових відношень між словами як член бінарної опозиції, що протистоїть поняттю синонімії.**

Більш адекватним є підхід Кочергана М.П., який не вважає можливим розглядати омонімію в одному ряду з такими лексико-семантичними категоріями, як полісемія, синонімія та антонімія, а об'єднує омонімію й полісемію в одне поняття **неоднозначності** і пропонує проводити розмежування між цими двома субкатегоріями уже на другому рівні – у рамках цієї більш широкої категорії [4: 54]. Якщо довести цю думку до логіч-

ного кінця, то необхідно буде визнати, що антонімія також не є самостійною лексико-семантичною категорією, а входить у склад синонімії (у широкому розумінні) – категорії, яка, як уже зазначалось, протистоїть неоднозначності. Таким чином, об'єднання омонімії з полісемією у рамках категорії неоднозначності не знімає їх протиставлення і, очевидно, не звільнює нас від пошуку формальних шляхів до їх розмежування.

З розвитком компонентного аналізу необхідною умовою зв'язку між значеннями слова вважається наявність у них загальних семантичних компонентів або, інакше, збереження у похідному значенні тієї або іншої семантичної ознаки, що наявна у вихідному значенні.

З методом компонентного аналізу пов'язаний ще один підхід до вирішення проблеми, що розглядається, оснований на виявленні у семантичній структурі слова того загального, що присутнє у всіх його лексико-семантичних варіантах, тобто у пошуку лексико-семантичного інваріанту слова. При цьому під інваріантом розуміється або набір семантичних компонентів, загальних для всіх лексико-семантичних варіантів слова, або загальна частина у тлумаченні всіх ЛСВ значень, або “ядерна сема”, тобто головне, мотивуюче значення, або “центральний смисл” або “смісловий стержень” слова, або ж “прямє” номінативне значення слова.

Таким чином, концепція лексико-семантичного інваріанту також не може відповісти на питання про природу семантичної єдності слова при розгалуженій його полісемії. Але, ні вона (концепція), ні підхід, оснований на виявленні типів семантичного зв'язку, подібного завдання перед собою не ставлять: об'єктом обох цих концепцій є фактично не система значень полісемантичного слова, а елементарний семантичний зв'язок. Розглядаючи всю систему слова в цілому, можна побачити, що вона являє собою ніщо інше, як певним чином організовану сукупність таких елементарних зв'язків, і єдність її забезпечується лише неперервністю переходу від одного зв'язку до іншого, тобто неперервністю дериваційних відношень між окремими елементами системи. Саме ця неперервність і створює цілісність позначуваного, тобто цілісність змістової сторони словесного мовного знака.

Отже, єдність позначуваного при полісемії базується на наявності неперервного дериваційного зв'язку, що охоплює послідовно всі елементи семантичної структури багатозначного слова. Варто цій неперервності порушитися хоча б в одному місці, варто випасти хоча б одній ланці, що забезпечує цю неперервність, як семантична єдність слова порушується і відбувається “розпад полісемії”, перехід полісемантичного слова у два не пов'язаних між собою омоніми.

Різниця між омонімією й полісемією полягає, таким чином, у тому, що при полісемії всі значення мовних одиниць, що мають однакові позначувані, пов'язані між собою – безпосередньо- або опосередковано-дериваційними відношеннями, тобто відношеннями, типовими для даної мови, і, очевидно, утворюють єдине позначуване (що дозволяє говорити про єдиний словесний знак), тоді як при омонімії значення, що відповідають тотожними позначуючими, розпадаються на дві або декілька груп, між якими дериваційний зв'язок повністю відсутній, кожна з яких утворює окреме позначуване, що говорить про наявність декількох словесних знаків з різними позначуваними. Дещо спрощуючи, можна сказати, що при полісемії кожне значення слова знаходиться у дериваційних відношеннях хоча б з одним з інших його значень, а при омонімії формально тотожні слова співвідносяться між собою в плані змісту таким чином, що жодне із значень слова не

пов'язане відношеннями деривації з жодним із значень другого. Вирішення ж питання про наявність або відсутність дериваційного зв'язку між значеннями може відбуватись у кожному конкретному випадку за допомогою будь-якого методу, що дозволяє визначати зіставлювані значення, – компонентного аналізу, методу порівняння словникових тлумачень, методу пояснюючих трансформацій і т. ін. Природно для випадків, перехідних між полісемією та омонімією, жодний метод не може дати однозначного вирішення.

Суть цього дослідження полягає в тому, щоб довести методикою розмежування омонімії і полісемії до вигляду формалізованої процедури. Ця методика основана на семантичному принципові, але щоб досягти належного рівня формалізації, до неї включено також аналіз дефініцій понять. Всі аналізовані слова, були перевірені за словником омонімів.

У процесі створення процедури ідентифікації формально однакових слів були виконані такі завдання.

1) Аналізоване слово перевіряється за електронним словником омонімів. Якщо воно записане у цьому словнику, йому приписується відповідний індекс і процедура його перекладу.

2) Якщо аналізоване слово не значиться у словнику омонімів, воно “обробляється” як багатозначне слово в такий спосіб:

а) з електронного тлумачного словника виписуються всі ЛСВ слова;

б) до кожного ЛСВ з електронного словника синонімів виписується відповідна синонімічна група (якщо вона є);

в) до кожного ЛСВ з електронного тлумачного словника виписується дефініція поняття.

Програмно здійснюється логічне множення груп синонімів усіх ЛСВ:

а) якщо вони перетинаються, тобто мають спільні синоніми – це полісемічне слово одержує відповідний індекс і процедуру його перекладу;

б) якщо вони не перетинаються, або якщо ЛСВ не має синонімів – воно перевіряється за дефініціями.

Програмно здійснюється логічне множення усіх ЛСВ:

а) якщо вони перетинаються, тобто мають спільні семи тлумачення, – це полісемічне слово одержує відповідний індекс і процедуру його перекладу;

б) якщо вони не перетинаються, тобто не мають жодної спільної семи, – це омонім, якому приписується відповідний індекс і процедура перекладу.

Комплекс відзначених завдань аналізу слова у процесі МП можна вважати формалізованою процедурою розпізнавання омонімічного та полісемічного слова. Процедура базується на семантичних ознаках, що робить її ефективною, оскільки саме вони є онтологічною суттю явищ полісемії та омонімії у мові.

Формалізація семантичних ознак відбувається на основі аналізу синонімів і дефініцій з тлумачного словника.

Спробуємо детальніше перевірити нашу методикою на конкретних прикладах. Варто зазначити, що приклади підбирались за принципом тематичних груп:

1) слова, що позначають істоти або їх сукупність (плем'я, козак, сестра);

2) слова на позначення конкретних предметів (зілля, решітка, карта);

3) слова, що позначають абстрактні поняття (дух, тепло, відчуття, письмо).

Наприклад, розглянемо слово **дух**, яке за тлумачним словником має вісім значень (ЛСВ). Якщо проаналізувати синонімічні групи дібрані до кожного значення, то побачимо, що вони ніде не перетинаються:

душа, нутро, середина, утроба;

демон, джин, ельф, геній;

дихання, віддих, подих;

атмосфера;

повів, подих, пах, чад, припах, настій, душок.

Отже, можна зробити попередній висновок, що це не багатозначне слово, а омонім. Але перевірено лише достатню умову процедури. Перевіримо необхідну умову: розгляд дефініцій ЛСВ. Якщо ж і вони різні за значеннями (не перетинаються за семами), то можна з упевненістю сказати, що це – омонім:

- внутрішній стан, склад людини;
- міфологічні або релігійні уявлення;
- процес дихання;
- повітря;
- запах, газ, пахощі.

Отже, проаналізувавши слово дух за всіма умовами процедури можна стверджувати, що воно є не багатозначним, а яскравим прикладом омонімії.

На прикладі слова **письмо** можна продемонструвати полісемію, що перетворилася на омонімію. Переглядаємо синоніми ЛСВ:

- **зелень**, зело, зелена, клечання;
- **ліки**, лікарство;
- **куруво**, табака, кріпак;
- **гірка**, веселуха, грішна вода, шнапс.

Синонімічні групи не перетинаються між собою; тепер перевіряємо дефініції:

- **дерево**, рослинність, зелень;
- **речовина**, лікування;
- **тютюн**;
- **напій**, алкоголь.

Оскільки й дефініції синонімічних груп мають різні значення, то робимо висновок, що дане слово не є полісемічним, а типовим омонімом.

Якщо ж дослідити слова: **козак**, **тепло**, **відчуття**, **карта**, **плем'я**, то можна побачити, що у них є перетин у синонімічних групах. Наприклад, розглянемо слово **тепло** (див. додаток):

- **теплота**;
- **теплота**, **теплінь**, теплість, літепло;
- ласка, ласкавість, доброзичливість, добрість, зичливість;
- **теплінь**, теплина.

Отже, ці слова можна об'єднати їх у одну групу багатозначних слів, оскільки й дефініції синонімів містять однакові визначення. Інший випадок зі словом **плем'я**: тут синонімічні групи не перетинаються (див. додаток), отже, достатня умова виконана, але наявні спільні дефініції для синонімів з різних синонімічних груп, отже, не виконується друга умова, тому це багатозначне слово.

Наведені приклади свідчать, що процедура розпізнавання значень формально подібних слів є достатньо ефективною. Вона добре узгоджується з лінгвістичною теорією щодо неоднозначних слів і цілком формалізується програмними процедурами системи МП. Процедура формалізованого розпізнавання омонімів й полісемічних слів повинна базуватись на онтологічних ознаках цієї лексики – семантичних. З-поміж семантичних ознак цих слів для формалізованої процедури їх ідентифікації було вибрано дві: наявність однакових синонімів та спільність сем у тлумачних дефініціях. Ці ознаки є необхідними і достатніми для процедури формалізованого розпізнавання омонімів та ЛСВ багатозначних слів. Програмна реалізація процедури ідентифікації передбачає наявність у системі МП електронних словників омонімів, антонімів та тлумачного – що не становить технологічних труднощів. Створена формалізована процедура ідентифікації омонімів та ЛСВ багатозначних слів в процесі перекладу має не лише прикладне значення, а й теоретичне: це важливо для семантичної теорії мови, семантичного запису текстів спеціальною штучною мовою. Створення ж універсальної семантичної мови є одним з найважливіших завдань не тільки лінгвістики, а й інших наук, які займаються аналогічною проблематикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
2. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1960. – №5. – С. 3 – 17.
3. Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии / М. И. Задорожный. – М. : И-во Московского ун-та, 1971. – 72 с.
4. Кочерган М.П. Лексическая сочетаемость омонимов и лингвистический статус омонимии / М. П. Кочерган // Филологические науки. – М. : 1981. – №5.– С. 47 – 55.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Наука, 1956. – 260 с.

УДК 811/43Едрієн Річ

*Пермінова А.В.
(Київ, Україна)*

ПОЕЗИЯ ЕДРІЄН РІЧ У ПЕРЕКЛАДАЦЬКОМУ ПРОЕКТІ МАРТИ ТАРНАВСЬКОЇ

Стаття присвячена вивченню ідіостиллю Марти Тарнавської при перекладі поезії Едрієн Річ українською мовою. Трансплантуючі методи творення метапоетичного дискурсу аналізуються з позицій інтерпретативно-векторної теорії поетичного перекладу.

© Пермінова А.В., 2011